

GENIUS LOCI

LASZLOVSZKY 60

edited by
Dóra Mérai
and

Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó

ARCHAEOLINGUA

Genius loci **Laszlovszky 60**

edited by

Dóra Mérai

and

**Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó**

Budapest 2018

The publication of this volume was generously funded by

CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

ISBN 978-615-5766-19-0

© by the Authors and Archaeolingua Foundation

2018

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13

www.archaeolingua.hu

Copy editing and language editing: the editors

Layout: Zsanett Kállai

Map: Viktor Lagutov, Zsuzsa Eszter Pető, Mária Vargha, István Gergő Farkas

Front cover design: Eszter Bence-Molnár

Table of contents

Tabula gratulatoria	v
Kiadói előszó	vi
Publisher's Preface	viii
Köszöntő	x
Salutation	xi

Boundaries, Frontier Zones / Határvonalak, határvidékek

ALEKS PLUSKOWSKI – ALEX BROWN – SEWERYN SZCZEPANSKI – ROWENA BANERJEA – DANIEL MAKOWIECKI What Does a Frontier Look Like? The Biocultural Dynamics of the Lower Vistula Borderland in the Middle Ages	2
STEPHEN POW The Mongol Empire's Northern Border: Re-evaluating the Surface Area of the Mongol Empire	8
IAN WOOD Two Roman Frontiers and Their Sub-Roman Afterlife	14

Crossing Borders / Határokon át

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT Gyulaírástól, avagy a rendi építészeti hagyományok átjárhatósága	19
CRISTOPHER MIELKE A Queen's Crusading Connections: Yolanda of Courtenay, the Fifth Crusade, and the Military Orders	25
BÁRÁNY ATTILA Angol keresztes a magyar végeken: Robert de Champlayn	28
CRISTIAN GAȘPAR Trespassing Pigs, Sons of Whores, and Randy Dogs: Marginalia on a Medieval Document from Caransebeș/Karánsebes	32
VADAS ANDRÁS A kecskeméti marhahajtók megpróbáltatásai és egy végvár jóllakott őrsége	38
LÁSZLÓ KONTLER Borders and Crossings: A Jesuit Scientist in the Whirlwind of Enlightened Reform	41
PAUKOVICS GERGŐ Hajszá az örök fiatalságért. Dr. Voronoff és a dübörgő 20-as évek	45
PINKE ZSOLT – STEPHEN POW A Gangesz-deltából a globális porondra: történeti ökológiai szempontok a kolera kórokozó (<i>Vibrio cholerae</i>) elterjedési területének átalakulásához	50
MARCELL SEBŐK Tangible Cultural Heritage: The Early History of Blue Jeans	55

Inhabiting the Landscape / Élet a tájban

SÓFALVI ANDRÁS	
A Barcaság határai és 13. század eleji településképe a Német Lovagrend adományleveleiben	60
NIKOLINA ANTONIĆ	
The Hospitallers' Estate of Čičan and its Neighbors: Spatial Analysis Yields New Information	64
ÜNIGE BENCZE	
The Abbey of Meszes: New Insights on the Site Location	68
MÓGÁNÉ ARADI CSILLA – MOLNÁR ISTVÁN	
Kísérlet a bárdudvarnok-szentbenedeki premontrei prépostság környezeti rekonstrukciójára	72
BEATRIX ROMHÁNYI	
Monasteries along the Danube	77
PUSZTAI TAMÁS – P. FISCHL KLÁRA	
A dél-borsodi síkság bronzkori és középkori településstruktúrájának összehasonlítása	82
VIZI MÁRTA	
Komplex régészeti kutatás egy egykori dél-dunántúli mezőváros területén	89
BATIZI ZOLTÁN	
Fagyosasszony és Kammerhof	95
PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS	
A középkori Kenderes településszerkezete	99
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához	103
ZATYKÓ CSILLA	
Eltűnt berzencei malmok	108
SZABÓ PÉTER	
Középkori cseh erdőgazdálkodás a choustníki uradalom erdőszámadásainak tükrében	113
ANDREA KISS	
Before and After the Great Heat and Drought of 1540: Multiannual Trends of Grape and Grain Harvest Dates in the Vienna Hospital Accounts	117
LÁSZLÓ BARTOSIEWICZ	
“Kleine Fische, gute Fische” – But Sturgeon is Great	121
LYUBLYANOVICS KYRA	
Vad háziállat, házi vadállat: Számi rénszarvastartás a középkori és kora újkori Norvégiában	126
JUDITH RASSON	
Mountains in the Lifeways and History of Northern Macedonia	138
JEREMY MIKECZ	
Crossing the Abyss: The Apurímac Canyon at the Time of the Spanish Invasion of Peru (1533)	142

Busy Places / Nyüzsgő terek

PETROVICS ISTVÁN	
Újabb adatok Pécs késő középkori történetéhez	147
URBÁN MÁTÉ	
Lokális búcsújáró helyek a késő középkori Nyugat-Dunántúlon	151
BALÁZS NAGY	
The Marketplace of Csütörtök – A Local Market in Fourteenth-Century Hungary	156
KATALIN SZENDE	
The Sopron Fish Market	159
GERHARD JARITZ	
The Craftsman's Voice and Words in Late Medieval Austrian Urban Space	165

TABLE OF CONTENTS

ANA MARIA GRUIA Healthcare in Cluj in the Sixteenth Century: Overlapping Professions	168
ANA MARINKOVIĆ John Capistran's Mantle and the Early Propaganda of Franciscan Observant Cults in Dubrovnik	171
SABINA MADGEARU Ceremonial Space in Front of Medieval Buda: An Illuminated Fifteenth-Century French Vision	175
VÉGH ANDRÁS Óbuda látképeken	177

Layers of the Past / A múlt rétegei

KODOLÁNYI JUDIT Templomok és temetők a visegrádi Sibrik-dombon	181
ROSTA SZABOLCS Egy új lehetőség kapujában – tatárjáráskori védművek a Kiskunságban	186
BOTÁR ISTVÁN Árpád-kori edényégető kemence Csíksomlyón	193
PETAR PARVANOV Fire and Stone: Placing Flints in Graves in Late Medieval Kaliakra	197
GYARMATI JÁNOS Kumpi Wasi. Textilműhely egy inka tartományi központban	201
ZSUZSANNA PAPP REED Post It: Notes from Thirteenth-Century St Albans	207
VALERY REES The Salt of Genius: Marsilio Ficino on Food, Spices, and Nutrition	213
ROSSINA KOSTOVA The Mother of God Monastery near Varna, Bulgaria: More about Missionary Monasteries in Bulgaria in the Ninth and Tenth Centuries	217
DANIEL ZIEMANN The Imperial Abbey of Corvey in the Ninth and Tenth Century: At the Crossroads of Power	221
VIRÁGOS GÁBOR Kartal vagy Cyko? Kísérlet egy középkori nemesi család történetének rekonstruálására	226
TÓTH BOGLÁRKA – BOTÁR ISTVÁN A sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezeteinek kormeghatározása	244
RÁCZ MIKLÓS Egy tiszazugi újkori négyosztatú ház – Dokumentálás és építéstörténet	248

Objects beneath Our Feet / Tárgyak a föld alól

LANGÓ PÉTER A Tiszakeszi-Szódadombon talált kora Árpád-kori kereszt	254
RÁCZ TIBOR – NAGY BALÁZS Tatárjárás kori kincslelet Jászkarajenőről	258
SZENDE LÁSZLÓ Lehetett-e hadijelvény a csajági kereszt?	267
NÓRA UJHELYI Thoughts about Medieval Book Fittings from the Castle of Visegrád	270
MÁRIA VARGHA – THOMAS KÜHTREIBER Treasures of the “Lower Ten Thousand”? Hoards of Iron Objects	273

TABLE OF CONTENTS

K. NÉMETH ANDRÁS „Sarlóját ez okért bőszen fegyverré köszörülte” Késő középkori kiegyenesített sarló Kospa falu helyéről	280
MAXIM MORDOVIN A Collection of Fifteenth- and Sixteenth-Century Cloth Seals from Szolnok	285
TÜNDE KOMORI Ottomans in Pest in the Light of “Luxury” Ceramics: Four Cups from Kígyó Street	289
WICKER ERIKA A 17. századi rácszentpéteri kincslelet	294

Marking the Place / Helyek és jelek

CSERNUS SÁNDOR Keresztes családtörténet és kőbe vésett emlékezet	300
LŐVEI PÁL A pilisszántói keresztes kő legendája	305
MÉRAI DÓRA Sügérek a Nyárádmentén: Sigér Mátyás síremléke leporolva	311
VESZPRÉMY LÁSZLÓ A bambergi lovas szobra és Szent István	316
TAKÁCS MIKLÓS A pétervárad-tekiai reneszánsz kőfaragvány	321
ANNELI RANDLA What and Whom Should We Remember? The Case of the Teutonic Order’s Church and Castle in Pöide, Livonia	325

Heritage Sites, Sacred Places / Örökségi helyszínek, szent helyek

ALEKSANDAR PANTIĆ The Ambiguity of Heritage Interpretation: A Late Roman Tomb in Brestovik, Serbia	330
GYÖRGY ENDRE SZÖNYI Rocamadour: Monastic Center, Pilgrimage Place, Art Historical Interest, World Heritage Site	335
KATEŘINA HORNÍČKOVÁ A Penitent Judas Iscariot: An Exemplum of Christian Morals on the Eve of Hussitism?	339
JAMES PLUMTREE Buddha, Lenin, and the Prophet Muhammad Approaching the Landscape and Cultural Heritage of Issyk-Ata	343
ROBERT SHARP The Thames Estuary: The Cultural Heritage and Memory of the Thames Estuary at Southend-on-Sea	349
ESZTER SPÄT Constructing Religio-Ritual Heritage: The New Shrine of Shekhsê Batê in Khetar, Northern Iraq	353
ZSUZSANNA RENNER Delhi, Old and New: Changing Cityscapes and the Cultural Heritage of India’s Capital City	357
FELD ISTVÁN Pseudovár vagy történeti rekonstrukció?	364
ILON GÁBOR A velemi régészeti témaparkról	371
WOLLÁK KATALIN Örökség alapú fejlesztés Kölkeden	374

TABLE OF CONTENTS

Places of Memory / Az emlékezet helyei

JÁNOS BAK	
Nádor 20 Capriccio	380
SZENTPÉTERI JÓZSEF	
Pilistől Tételig. Elektronikus levélféle a 60 esztendő's Laszlovszky Józsefnek	382
RICHARD HODGES	
Scarlino in the 1980s, Forty Years On	386
KLANICZAY GÁBOR	
Egy hozzászólás Kremsben	390

Vad háziállat, házi vadállat: Számi rénszarvastartás a középkori és kora újkori Norvégiában

LYUBLYANOVICS KYRA*

A rénszarvastartás sok szempontból egyedi jelenség. Számos népcsoport foglalkozott illetve foglalkozik ma is ezzel az állattal; Fennoskandináviában a rének terelése és tenyésztése, és az ezzel összefüggő anyagi kultúra a ma Norvégia, Svédország és Finnország északi részén és a Kola-félszigeten élő számi¹ népességre jellemző.² A természeti környezet meghatározta egy-egy számi csoport gazdálkodási lehetőségeit, így a szakirodalom különbséget tesz a tengerparton lakó, elsősorban halászatból és vadászatból élő számik (norvégul: *sjøsamer*), a tengerparti zóna és a hegyvidék között ingázó, mobilis, elsősorban rénszarvassal foglalkozó számi csoportok (*flyttsamer* vagy *fjellsamer*), valamint a mind tavi és folyami halászzal, mind rénekkel, mind földműveléssel foglalkozó erdei számik (*skogssamer*) között.³ Ezeknek a kora újkori illetve modern kategóriáknak sokféle időbeli és földrajzi változata lehetséges, és a rénszarvas vadászata és tartása eltérő hangsúlyt kapott történelmi kontextustól és klimatikus viszonyoktól függően.

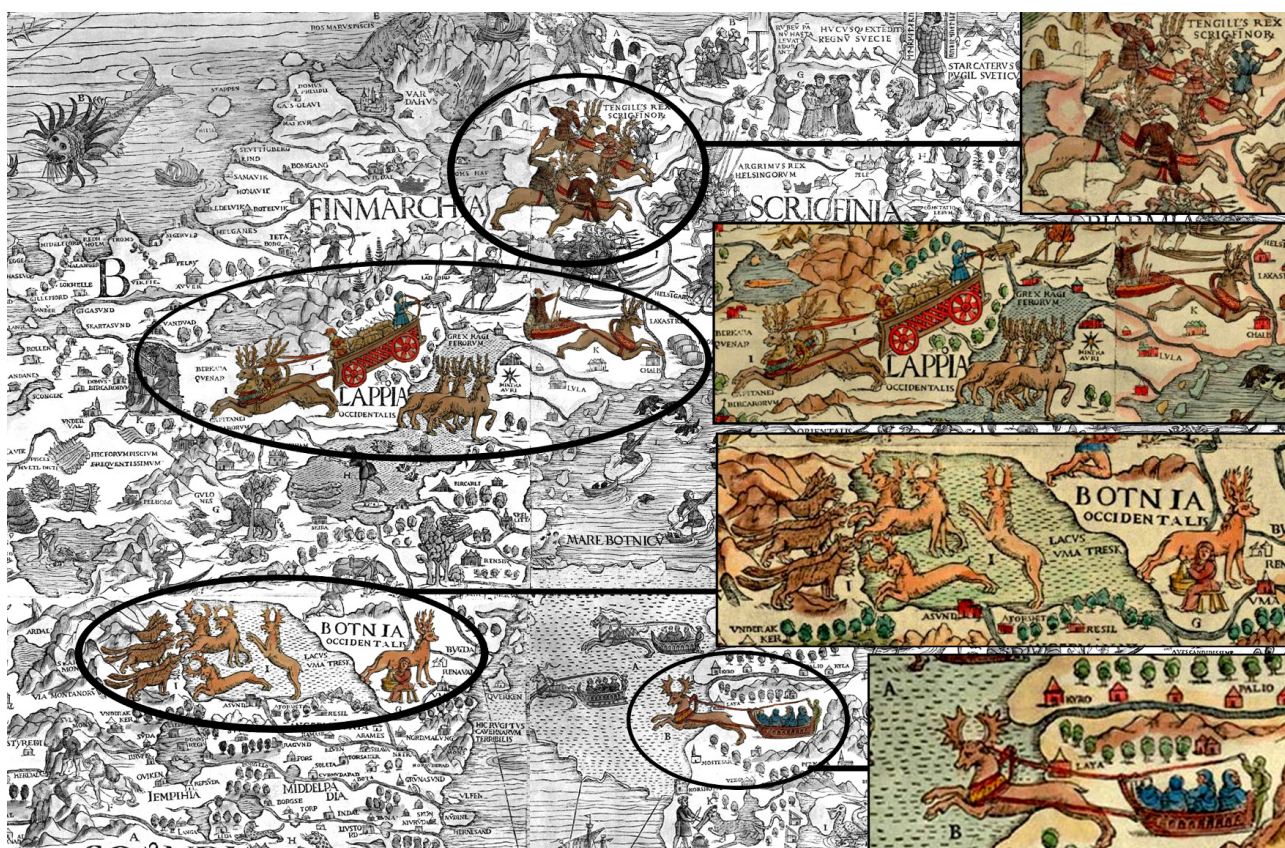
Erről a témáról magyar nyelven szinte egyáltalán nem született publikáció. A téma hatalmas irodalmát egy rövid tanulmányban nyilván nem lehet feldolgozni; célom az, hogy a téma iránt érdeklődő, de a skandináv szakirodalomban nem járatos kutatók tájékozódását megkönnyítsem. Röviden kitérek az elmúlt évtizedekben leírt legfontosabb modellekre, a rénszarvastartás általános történelmi kontextusára, majd az intenzíven kutatott Varanger-félsziget réntartással kapcsolatos régészeti és történelmi emlékeiről szólok pár szót. A rénszarvas kultikus jelentőségére, a számi hitvilágban betöltött szerepére itt helyhiány miatt nem tudok kitérni; ez egy külön tanulmány témája lehetne.⁴

A rénszarvas az egyik legkésőbb domesztikált háziállat. A réntartás kutatása során felül kell vizsgálni a „vad-” és „háziállatok” megszokott kategóriáját: néhány szelíd, teherhordásra, szánhúzásra, fejésre használt állat jelenléte nem feltétlenül jelent szelekcióra és a csorda ellenőrzésére épülő domesztikációt vagy pásztorkodást; sőt, a kezes rének megjelenése sok esetben éppen hogy egy új vadászati technológia, a csaliállat bevezetését jelentette.

A rénszarvastartás különlegessége részben az állat biológiájából és viselkedéséből fakad. A történelmi Fennoskandináviában két alfaja fordult elő: a finn erdei rénszarvas (*Rangifer tarandus fennicus*), és a hegyi rénszarvas (*Rangifer tarandus tarandus*), melyek közül itt főként az utóbbiról lesz szó. Ellentétben a jávor- és a gímszarvassal, a rénszarvas csordaösztone erős. Vándorol, mivel a tundrán több zónát is be kell járnia, hogy megfelelő táplálékhoz jusson, illetve hogy menedéket találjon az élősködők elől. A csordák a nyári hónapokban a tengerparti zónában legelnek. A vegetációt a téli hónapokban jég és hó zárja el az állatok elől, ezért ősszel beljebb húzódnak a szárazföldre, ahol a vékonyabb hótakaró alól ki tudják kaparni a fogyasztható növényeket.⁵ Az állatok így egy nyári és egy téli legelőhely között mozognak, és ezt a természetes mozgást a rénhasznosítás minden formája figyelembe veszi.

Vitatott, hogy mikor és hol zajlott le Skandináviában a vadászaton alapuló hússzerzésről a nomád rénpásztorkodásra való áttérés. A viszonylag homogén számi vadászó-halászó-gyűjtögető életforma a középkorban és a kora újkorban differenciálódott: a vadászat visszaszorulásával a számik egy kisebb csoportja vállalkozott az extenzív pásztorkodásra, míg a norvég kolóniák életmódjából ismert halász-farmer életforma jelentette a másik fő alternatívát. A jelenlegi, a pásztorkodás megjelenésével kapcsolatos elképzelések két fő elmélet köré csoportosulnak. A korai áttérés mel-

* Középkortudományi Tanszék, Közép-európai Egyetem (Central European University), Budapest

► 1. kép. Rénszarvas-ábrázolások Olaus Magnus Carta Marina c. térképén. Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus* (Róma, 1555), letöltve 2018. aug. 28, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ea/Carta_Marina.jpeg. A szerző kiemelései.

lett érvelő elmélet szerint ez az átmenet a kora középkorban, valamikor i. sz. 200 és 1000 között ment végbe.⁶ A másik, szintén széles körben elterjedt nézet szerint a pásztorkodás megjelenése csak a 14–17. századra tehető.⁷ Ebben a mai napig nincs egyetértés. Valószínűleg nem egységes stratégiaváltásról, hanem egyes számi közösségek fokozatos adaptálódásáról beszélhetünk, a földrajzi és gazdasági környezettől függően.⁸ A hasznosítás formái közötti átmeneteket nehéz megfogni, mivel a pásztorkok által az állatok szétválogatásánál, kasztrálásánál vagy billogozásánál használt karámok nemigen különböznek a vadászok terelő karámjaitól. Emellett a vadász hasonlóképpen használja az idomított, vad társait odavonzó csaliállatot, mint ahogy a pásztor használja a legkezeesebb példányokat a csorda vezetésére.⁹ Mind a vadászó-halászó-gyűjtögető, mind a nomád réntartással foglalkozó csoportok mobilsak voltak, régészeti nyomaik már emiatt is nehezen elkülöníthetők.

A források tanúsága szerint a számik az extenzív pásztorkodás megjelenése előtt jellemzően

kisszámú szelídített példányból álló réncsordákat tartottak, melyek a családok mindennapi életét segítették. Ezt a háznál tartott, kezes csordát szánhúzásra, fejésre, málhás állatként és csaliként használták, és legfeljebb munkaképességük elmúltával vágták le az állatokat (1–4. kép). A rénszarvashúst továbbra is vadászat útján szerezték be, így a vadászat és a kezes tartás sajátos

► 2. kép. Réncsorda ábrázolása. Forrás: Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus* (Róma, 1555), 17. könyv, 26. fejezet. Letöltve 2018. aug. 28. <http://runeberg.org/olmagnus/>

► **3. kép.** Számi pár rénszarvassal. Forrás: John Scheffer, *The History of Lapland* (Oxford, 1674). Letöltve 2018. aug. 28. <http://www.kb.se/F1700/Lapland/Lapland.htm>

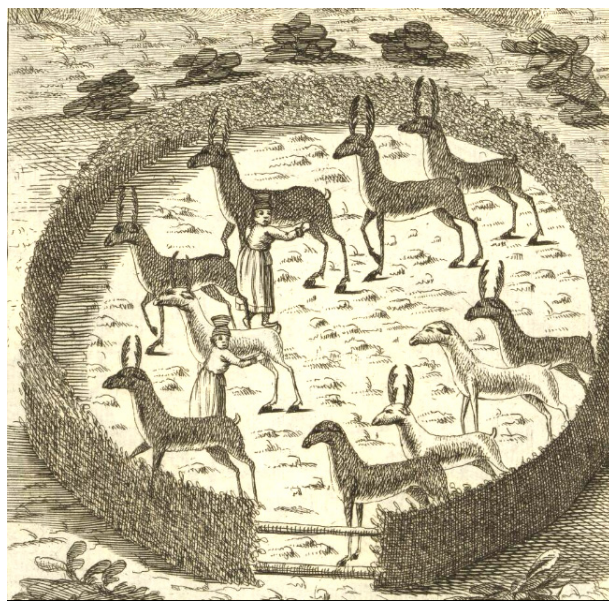
keveréke alakult ki, amelyben a hasznosítás két eltérő formája ugyanarra a fajra irányult. A rénszarvas igen szociális állat és könnyen szelídíthető; szelídítésében a só fontos szerepet játszott. A kezes állatok szabadon legelhettek napközben, emberi felügyelet nélkül. Szaporodásukat sem mindig felügyelték, a kezes példányok gyakran párosodtak vad fajtársaikkal.¹⁰ Ez a tartási mód nem nevezhető pásztorkodásnak. Valódi, klasszikus értelemben vett nomád pásztorkodásról csak akkor beszélhetünk, amikor a már kifejezetten hús- és prémhasznú csordát elkülönítették a vad állománytól, az összetételét a szaporodás felügyelete és a vágás révén szabályozni kezdték, és a teljes közösség mobilitása az állatok legeltetésének megfelelően alakult.¹¹

A réncsordák létszámáról szóló becslések azért érdekesek, mert egy bizonyos szám felett már feltételezhető, hogy nemcsak a napi feladatok segítésére használt kezes állatokról, hanem valódi pásztorkodás keretei között tartott csordáról van szó. Mivel kezes állatokra csak limitált számban volt szükség, az ilyen formában tartott rének száma nem lehetett túl magas.¹² Svéd adatokra építve Filip Hultblad 25 állatra becsülte azt a küszöböt, amitől kezdve már valódi pásztorkodásról beszélhetünk, amellet érvelve, hogy egy ekkora csorda már lehetővé teszi, hogy a család felhagyjon a vadászattal és a háziállataiból éljen.¹³ Ezzel szemben Lennart Lundmark 200 állatra teszi egy család szükségleteit kielégítő nyáj téli létszámát.¹⁴ Ivar Björklund részletes kalkulációja Lundmarkéval vág egybe: egy 35–40 állatból álló csorda egy öttagú család esetén korántsem elég az önfenntartáshoz, és az ekkora nyájak jelenléte éppen hogy a többféle élelemforrás (halászat, vadászat, kereskedelem) hasznosítását

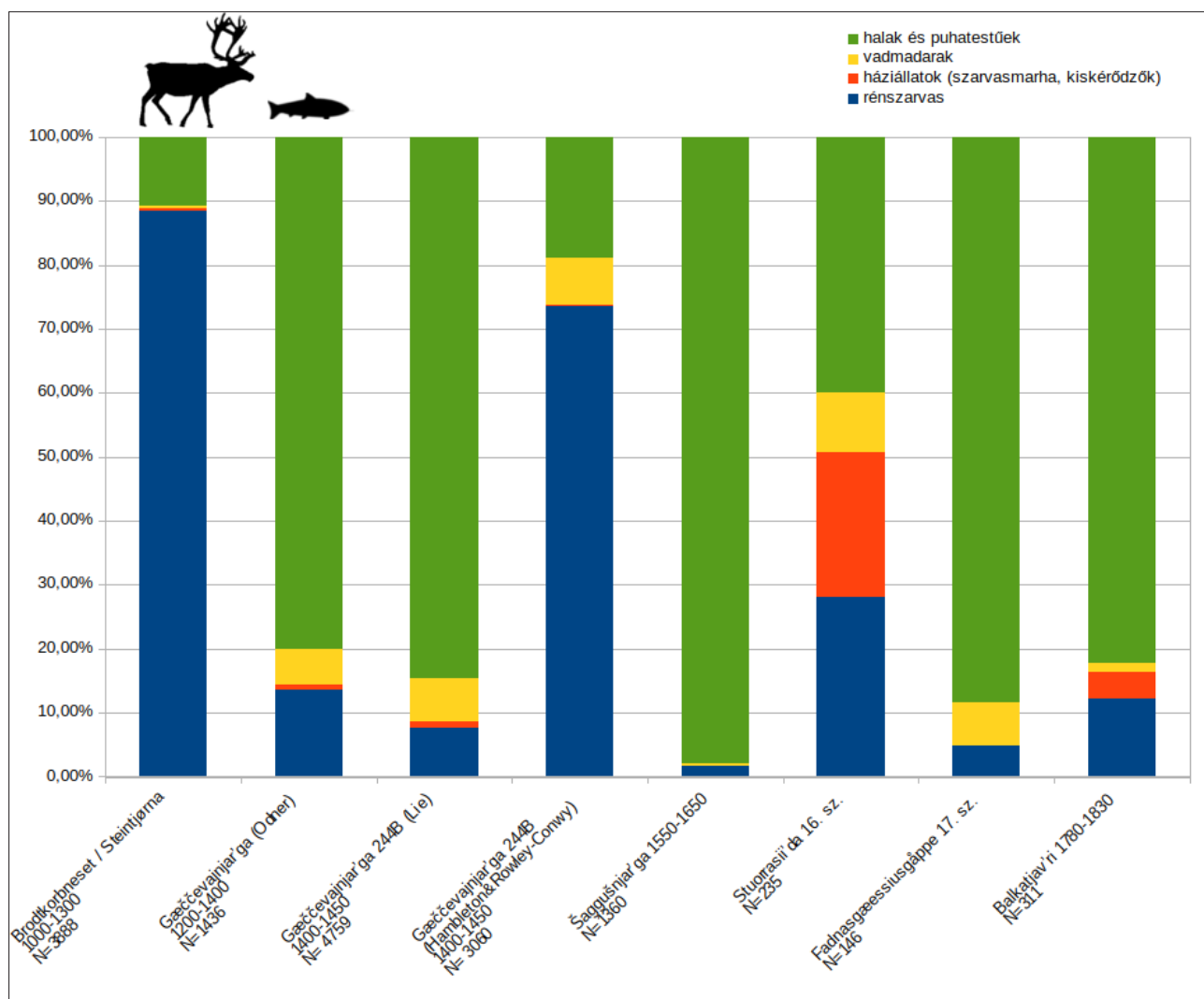
feltételezi.¹⁵ Az 1600-as, 1700-as években a csordák létszáma még jellemzően nem haladta meg a 100 állatot.¹⁶

Két egybefüggő régészeti lelőhely, Brodtkorbneset és Steintjorna bepillantást enged a 11–13. században a mai Észak-Norvégiában élt népesség gazdálkodásába. A lelőhelyek a Varanger-fjordtól kb. 100 km-re délkeletre, a mai norvég- finn- orosz hármashatárnál találhatók. A vizsgált csontanyag kevert gazdálkodásra enged következtetni: bár a rénszarvas túlsúlya egyértelmű, a halak és kevés vad mellett jelen vannak a kiskérődzők is (5. kép). A halak között tengeri fajok is megtalálhatóak, ami azt jelzi, hogy a közösség a tengerpart és a szárazföld belseje között mozoghatott. A lelőhelyen talált rének inkább vadászott, mint extenzíven tartott állatok lehettek (erre utal a nyílhegyek tömeges jelenléte és az a tény, hogy szinte csak felnőtt állatok maradványai vannak jelen), ugyanekkor az ezen a lelőhelyen is dokumentált, új típusú tűzhelyek előfordulása a környezeti preferenciák megváltozását jelzi, vagyis fontosabbá válhatott a számi közösségek számára a rénszarvas-legelőkhöz közel eső táborhelyek használata.¹⁷

A nomád pásztorkodás megjelenése mélyreható társadalmi változásokkal kapcsolódott össze a számi közösségekben. A rénszarvas kollektív

► **4. kép.** Rénszarvasok fejése. Forrás: Knud Leem, *Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres tungemaal, levemaade og forrige afgudsdyrkelse / Canuti Leemii De Lapponibus Finmarchiæ: eorumque lingua, vita et religione pristina commentatio* (Kopenhága, 1767). Letöltve 2018. aug. 28. <https://wellcomelibrary.org/item/b21231643>

► 5. kép. A halak, vadmadarak, rénszarvasok és egyéb háziállat-maradványok egymáshoz viszonyított megoszlása az egyes varangeri lelőhelyeken ill. Brodtkorbneset / Steintjorna lelőhelyen.

erőforrásból magántulajdonná vált, így a számi közösség egy egalitáriusabb berendezkedés felől egy tagoltabb társadalom felé tolódott.¹⁸ Ezáltal a rénszarvas szerepe is megváltozott: míg a vadászó közösségekben a társadalmi státuszt a leölt állatok elosztása biztosította, a pásztorkodással az élő állatok tartása és használata vált a társadalmi státusz jelzőjévé és biztosítékává.¹⁹ Az átmenetben közrejátszottak belső tényezők (tejelő és húsállatok folyamatos biztosítása, a vadászó közösségekben már elindult differenciálódás) és külső faktorok is (adóztatás, mezőgazdasági kolonizáció, a vad rénpopuláció visszaszorulása részben a túlvadászat miatt, a kis jégkorszak okozta klimatikus változások, demográfiai folyamatok).²⁰

A 14. századtól a norvég uralkodó kiterjesztette fennhatóságát a mai Észak-Norvégia

tengerparti területeire, elsősorban a tőkehal iránti Hansa kereslet és a prémkereskedelem kontrollálásának igénye miatt.²¹ A számik földrajzi elhelyezkedése lehetővé tette, hogy több fontos kereskedelmi hálózathoz is csatlakozzanak: Észak-Norvégia a 13. századra a novgorodi kereskedők, a svéd *birkarlok*,²² és Bergenen keresztül a Hansa számára is érdekessé vált. Elsősorban prémekkel és hallal kereskedtek, és a kereskedelembe való bekapcsolódás további differenciálódáshoz vezetett a számi közösségekben, ami mind az írásos forrásokban, mind a régészeti anyagban kimutatható.²³ A rénszarvas, még ha nem is mindig volt kereskedelem tárgya, a helyi szállítást, logisztikát segítő egyetlen állatként felértékelődött.²⁴

Bármikor ment is végbe, a vadászat visszaszorulásával és a nomád pásztorkodás megjelenésé-

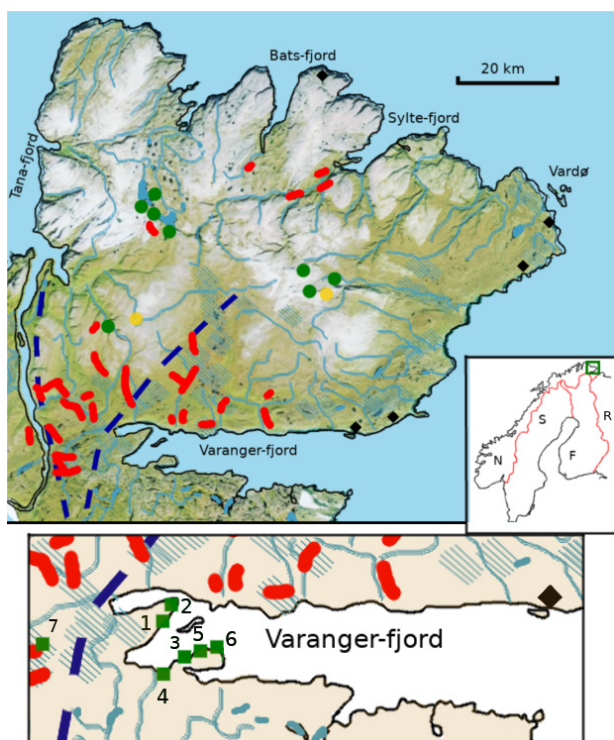
vel a számik életmódja gyökeresen megváltozott. Az addigi limitált mobilitást felváltotta az állatok követése a nyári, tengermenti legelőktől a hegyvidéki téli szállásokig, és a réntartás a közösség teljes idejét kitöltő elfoglaltság lett. Ahogy nőtt a nyájak létszáma, egy-egy család már nem tudta egyedül biztosítani az állatok körüli teendők elvégzését, és a legelők végeessége miatt is komplexebb együttműködésre volt szükség.²⁵ A vadászó életforma bizonytalansága helyett most más jellegű bizonytalansággal kellett szembesülniük, a

csordáik mortalitásával.²⁶ Ugyanekkor szükség-szerűen megváltozott az állatokhoz való viszony is: a néhány szelídített állattal ápolt napi személyes kapcsolat és érzelmi kötődés mellett megjelent a húshasznú, szaporodásában, összetételében és mozgásában kontrollált, félvad csorda kezelése.²⁷

Esettanulmány: a Varanger-félsziget

A Varanger-félsziget a mai Finnmark megye keleti részén, Észak-Norvégiában található (6. kép). Varanger régóta a régészeti érdeklődés fókuszában áll, mivel gazdálkodásának sajátossága, hogy a kereskedelmi célú halászat mellett a vadászat is sokáig kiemelkedően fontos élelemforrást jelentett.²⁸ A „tengerparti számi” és „rénpásztor számi” stratégiák megjelenése az 1600-as évekre tehető, bár ez a változás nem mindig jelentett drasztikus eltávolodást a hagyományos életmódtól.²⁹ Varanger a vad rénszarvasok nyári legelőhelye volt. Az állatok az ősz beköszöntével visszahúzódtak a szárazföld belsejébe, és ehhez át kellett vágniuk a félsziget déli részén fekvő mocsaras földnyelven. Ez remek vadászati lehetőséget biztosított az itt élő számiknak. A 16. századi források szerint a varangeri számik prémekkel és élő rénszarvasokkal is adóztak.³⁰ Ez a hely a számi gazdálkodás átmeneti formáinak tanulmányozására ideális, mivel több különböző stratégia élt egymás mellett, és jól dokumentált a vadászatról a nomád pásztorkodó életformára való kora újkori áttérés.

A Varanger-fjord a tengerparti halász számi közösségek hagyományos területe volt, de a norvégok állandó települései is megjelennek itt a 14. századtól.³¹ Az európai tőkehalkereslet a Varanger-félszigetet fontos stratégiai ponttá tette. A 14. században a félsziget még dán-norvég, svéd ill. novgorodi közös tulajdon volt; a többszörös adóztatás elterjedt volt, egészen a 16. század végéig mindhárom államszervezet szedett adót.³² A 16. század második felére már svéd, dán, norvég, orosz, sőt esetenként holland és angol kereskedők is jelen voltak itt a téli vásárokon. A számik gabonát, vaját, textileket, fém eszközöket, és a vadászathoz és halászhoz használt alapanyagokat szerezhettek be itt, főleg prémért és halért cserébe.³³

► 6. kép. Fent: a Varanger-félsziget; középen: a Varanger-félsziget elhelyezkedése Skandináviában (zöld négyzet); lent: a Varanger-fjord sematikus rajza a tanulmányban említett lelőhelyekkel

Kék szaggatott vonal: a vadrének feltételezett vándorlási útvonala a 19. század előtt

Piros vonal: veremkomplexumok; zöld körök: vadászkerítések; sárga körök: vadászkarámok, 1200-1900 között (Odner, *The Varanger Sami* alapján)

Fekete négyszögek: norvég halászfalvak az 1525-ös adójegyzék szerint (Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 165; ill. Bjørnar Olsen, „A Brief Outline of the Historical Setting,” in *Hybrid Spaces: Medieval Finnmark and the Archaeology of Multi-Room Houses*, szerk. Bjørnar Olsen, Przemysław Urbanczyk és Colin Amundsen (Oslo: The Institute for Comparative Research in Human Culture – Novus Press, 2011), 30. 2. kép alapján)

Zöld négyzetek: középkori és kora újkori számi lelőhelyek a Varanger-fjordban, ahonnan feldolgozott állatcsontanyag ismert (Odner, *The Varanger Sami* alapján: 1 – Gæččevajnar’ga, 2 – Njar’ga-gæčče, 3 – Šaggušnar’ga, 4 – Stuurassii’da, 5 – Fadnasgæessiusgäppe, 6 – Balkatjav’ri; 7 – Gollevárri. A szerző rajza a Norvég Térképészeti Hatóság (Kartverket, <http://norgeskart.no>) térképének felhasználásával.

A középkori intenzív rénvadászat nyomainak jó példája az elmúlt évtizedekben feltárt Gollevárri lelőhely a Varanger-fjord nyugati végében.³⁴ A Tana folyó és a Varanger-fjord közötti vékony, mocsaras földnyelven elhelyezett vadászkarárok és vermek több ezer csapdából álló hálózata a vadrének természetes vonulási útjába esett (6. kép), így a nyáron felhízott, jó kondícióban lévő és ideális prémmel rendelkező állatokat lehetett itt elejteni.³⁵ A mocsaras terület behatárolta a rének mozgását, így az óvatlan állatok könnyen estek a földnyelvet keresztül-kasul átszelő csapdarendszer áldozatává. A Gollevárri vadásztábor kb. 500 méterre helyezkedett el egy 550 csapdából álló komplexumtól, egy olyan magaslaton, ahonnan a terelőkarárok és csapdák beláthatóak voltak.³⁶ A leírások szerint 1694-ben már nem tartották karban ezeket az építményeket, de az itteni rénvadászat emléke a 18. századi forrásokban még gyakran felbukkan; úgy tűnik, a csapdák az újkorig használatban voltak.³⁷ A terelőkarám-rendszer nemcsak az állatok leölésénél, de kezes tartásra szánt, fiatal borjak befogásánál is használatos lehetett.³⁸

Gollevárriból nem áll rendelkezésünkre részletesen elemzett állatcsont anyag, de annyit tudunk, hogy nagy mennyiségben és koncentráltan került elő rénszarvaskoponya és -agancs (valószínűleg kultikus kontextusból), a tűzhelyek körül pedig feltört, égett rén- és halcsontok (ételhulladék). A hús tárolására szolgáló vermeket is dokumentáltak. A bőrfeldolgozáshoz használt eszközök jelenléte azt valószínűsíti, hogy a vadászcsapattal néhány nő is erre a szállásra költözött (a bőrfeldolgozás női munka volt).³⁹

Néhány közeli, kapcsolódó lelőhelyről ismerünk részleteiben feldolgozott régészeti állatcsont anyagot (5. kép). Ezek a Varanger-fjord belsejében, egymáshoz közel elhelyezkedő, apró telepek a Selešnjar'ga (norvégül Angsnes) földnyelven. Nagy különbségek mutatkoznak az egyes lelőhelyek között: az egyszerűsített diagramon jól látható, hogy vagy a halak, vagy a rénszarvasmaradványok vannak túlsúlyban, ez azonban valószínűleg inkább tafonómiai, mintavételi és szezonális különbségekkel magyarázható.⁴⁰ Az egyetlen kivétel Stuurassii'da, ahol jóval kiegyenlítettebbek az arányok, azonban éppen ez a lelőhely lehet félrevezető a minta kis mérete miatt. (A részletes adatokhoz lásd az 1. táblázatot.)

Különösen érdekes Gæččevajnjar'ga lelőhely, ez ugyanis nagy valószínűséggel a Gollevárrin is vadászó közösséghez köthető. Gæččevajnjar'ga 244B (a továbbiakban G244B) lelőhelyen két, a 15. század első feléből származó minta meglepően nagy eltérést mutat. Az egyik minta Rolf Lie 1984-es állatcsont feldolgozása, amely több, kisebb mintavétel során keletkező csontanyag összesítése; ez a halcsontok dominanciáját mutatja.⁴¹ A másik, Hambleton és Rowley-Convey által elemzett minta Knut Odner 1993-as ásatása során, egyetlen házból napvilágra hozott leletanyag, melynek 69%-a rénszarvascsont. Odner, Hambleton és Rowley-Convey az elemzett anyagot nagy valószínűséggel Gollevárrához köti: a G244B lelőhelyen talált réncson- tok a 15. században még teljes kihasználtsággal működő Gollevárri csapdákban elejtett vad példányok maradványai lehetnek. Az állatok feje az agancsokkal a vadászat helyén maradt, a szarvasok többi részét pedig a településre szállították feldolgozásra. Ezek főleg felnőtt példányok voltak, sem nagyon fiatal, sem idős állatok nincsenek a leölt szarvasok között. Odner úgy véli, a vadászat elsősorban a prémekekre irányult; a leölt állatok elfogyasztása inkább következmény, semmint a vadászat eredeti célja volt.⁴² A fejrészen kívül minden testrégió jelen van a lelőhelyen (vagyis a teljes tetemeket ideszállították), és megfigyelhetők rajtuk az intenzív darabolás és csontvelő-kinyerés nyomai. G244B-t október és május között lakták, vagyis a réncson- tok az őszi vadászidény maradványainak tekinthetők. A leletanyagban szórványosan jelen lévő kiskérődző csontok arra utalnak, hogy a juhokat elsősorban nem a húsupért, hanem inkább a gyapjukért, illetve tejelő állatnak tart- hatták.⁴³ A háziasított rének jelenléte állattani módszerekkel ugyan nem igazolható, de ez a 15. századi számi közösség bizonyára tartott háznál kezes réneket is.⁴⁴

A 18. század elején a Varanger-félszigeten két *siida* (néhány számi családból álló gazdasági közösség) osztozott. Ebben az időszakban mind halászó-vadászó tengerparti számikat, mind nomád réntartókat találunk itt. A tengerparton élő, halászó számi közösség sokat megőrzött az eredeti életformából, gazdálkodásuk az erőforrások széles körű kihasználására épült, aminek a rénszarvas csak egy – habár fontos – eleme volt. Ørnulv

Vorren írásos források alapján rekonstruálta a halászó-vadászó közösség 18. század eleji éves gazdálkodási rendjét; ez még mindig egybevág a jóval korábbra datált Gollevárri lelőhelyen megfigyelttel. Tavasszal, amikor a tőkehalak megjelentek a parti zónában, a számiak a fjord belső csücskéből szétszóródtak a fjord mindkét oldalán, kb. 3 mérföldes távolságban, halászni. A nyár beköszöntével átköltöztek a fjord belsejében lévő nyári szállásokra, ahol nem csak a fjordban, de a közeli tavakban és folyókban is lehetett halászni, és sokféle növényt be lehetett gyűjteni. Ősszel került sor a rénvadászatra, a hús és a prém miatt. A számi vadászok átköltöztek a vadászó helyekre, amelyek a félsziget belsejében, illetve a félszigettől délre helyezkedtek el, a rénszarvasok őszi vonulásának útvonalában, akárcsak a fent tárgyalt Gollevárri esetében. Ez nem jelentette a teljes közösség költözését. Más siidák működése alapján feltételezhető, hogy csak a családok felnőtt férfi tagjai vettek részt a vadászatban, a nők és a gyerekek nagyrészt a nyári szálláshelyen maradtak.⁴⁵ A vadrének elvonulásával a tengerparti számiak újra a fjord belsejébe húzódtak vissza télire. Itt egyrészt kapcsolódni tudtak a kereskedelmi hálózathoz, másrészt lehetőség nyílt bálna- és fókavadászatra, apró vad fogására és halászára, a nyírfaerdőkből pedig tüzelőanyagot tudtak szerezni.⁴⁶ Szállításhoz, hosszabb utak megtételéhez kezes réneket használtak, emellett már általánossá vált egyéb háziállatok tartása is. Írásos felmérések szerint a 17. század végi varangeri családok kb. 66%-a már tartott szarvasmarhát, bár ez háztartásonként átlagban csak egy-két állatot jelentett. Emellett három-négy juhot, esetleg egy kecskét, és hat-hét kezes rénszarvast tartottak átlagban. A szarvasmarha és a kiskérődzők tartása nagy erőbefektetést igényelt, mivel Varangert az év hét-nyolc hónapjában hó fedte, ami bizonyos mértékű istállózó tartást és kiegészítő takarmány begyűjtését és etetését tette szükségessé.⁴⁷ A szarvasmarha megjelenése, még ha limitált léptékben is, mindenképpen fontos fordulópontot jelez: a kiskérődzőkkel és a rénszarvassal mobilisabb életforma volt lehetséges, a marhatartás viszont már a takarmány begyűjtése miatt is helyhez kötöttebb gazdálkodást feltételez.⁴⁸

Az 1700-as évek elején ugyanakkor megjelent a félszigeten a rénszarvasok nomád pásztorkodó

tartása is. Ezeknek a családoknak a mobilitása az állatok vonulásának megfelelően alakult, vagyis a félszigeten lévő nyári füves legelőkről a szárazföld belsejébe, a téli zuzmós legelőkre, majd tél végén a fahatáron lévő hegyvidéki borjazó helyekre költöztek.⁴⁹ Ez nem jelentett feltétlenül teljes specializációt; a halászat a rénpásztor közösségekben is fontos tevékenység maradt.⁵⁰ Sokáig a tengerparti számi életmód maradt a meghatározó. Az 1700-as évek elején a Varanger-félsziget nagy részét lefedő siidában kb. 100 családra tehető a halászó-vadászó közösség létszáma, míg nomád réntartással mindössze 16 család foglalkozott. A félsziget nyugati oldalát magába foglaló, a Tana-folyó menti siidában a tengerparti közösség létszáma 24 család, míg az erre a területre vándorló nomád réntartók 13 családot számláltak.⁵¹ Mindazonáltal Niels Knag 1694-es beszámolója szerint Vadsø környékén, a Varanger-félszigeten mindenki tartott több-kevesebb rénszarvast; a kezes állatok tartása továbbra is általános volt.⁵² Az 1686–1701 között készített felmérésben részt vett 83 családból 12 már kizárólag réntartással foglalkozott. Ezek a csordák nem voltak nagyok: a legtehetősebb réntartó is mindössze 58 szarvassal büszkélkedhetett.⁵³ Mint már említettük, vitatott, hogy hány állatból álló csorda esetén beszélhetünk igazi nomád pásztorkodásról, mindenesetre ekkor már jelen vannak olyan családok, akiknek a réntartás volt a fő tevékenysége. Ezekkel a kisebb csordákkal kapcsolatban Nielsen feltételezi, hogy már nem ház körül tartott kezes rének, hanem természeti katasztrófa által megtizedelt vagy még csak ezekben az években felépített félvad csordák, esetleg átmenetek a kis létszámú kezes csorda és az extenzív pásztorkodás keretei között tartott félvad nyáj között.⁵⁴ Száz példányt meghaladó csordák csak a 19. századból adatolhatóak itt. Bjørnar Olsen arra következtetett, hogy a pásztorkodás átmeneti formája Finnmark megyében nem alakult ki, hanem a vadászból egyenesen vezetett az út a modern, extenzív tartáshoz (*ranching*).⁵⁵

A vadászat a 18. század elejére (részben a löfegyverek elterjedése miatt) komolyan megtizedelte a vadállományt, s emiatt a jelentőségének csökkennie kellett. 1702-ben a helyi szervek rendeletileg limitálták a vadászidényt, hogy megóvják a megcsappant vadrén állományt.⁵⁶ A nomád pásztorkodás széles elterjedésére utal az az adat

lelőhely	Gæččevajnjár'ga (Odner)	Gæččevajnjár'ga 244B (Lie)	Gæččevajnjár'ga 244B (Ham- bleton&Rowley-Conwy)	Njar'ga-gæčče	Šaggušnjár'ga	Stuorrasit'da	Fadnagæessiusgáppe	Balkatjav'ri
datálás	1200-1400	1400-1450	1400-1450	1400-1550	1550-1650	16. sz.	17. sz.	1780-1830
EMLŐSÖK, NISP								
rénsszanvas	195	361	2252	20	22	66	7	38
szarvasmarha	1	11		2		13		3
juh/kecske	12	37	6	3		40		10
bálna	9	27	21		1	1		
kutya	1	1				1		
macska	1							
fóka	46	109	156	4			1	
rozmár	1							
nyúl	2	2	1					
kisemlős	7	17	5					
meghatározhatatlan emlős	1124	1994		101	121	273	54	141
MADARAK, NISP								
fajdfélék	27	29		2		6		
récefélék	3	18				3	1	
lúdfélék					2	4		2
sirályfélék	1	47				1	1	
alka		50			2			
lunda	1	3			1			
északi búvár							2	1
aranylile	1	1						
ékfarkú halfarkas					1			
meghatározhatatlan madár	45	171	221			8	6	1
HALAK, NISP								
tőkehal félek	117	1226			437	16	10	83
lepényhal félek		40			10			1
északi menyhal		9			5			2
kölönte félek		6						
meghatározhatatlan hal	1033	2750	577	2	881	78	119	170
puhatestűek			4					
ÖSSZESEN	2627	6909	3243	134	1483	510	201	452

► **1a-b táblázat.** A tanulmányban említett állatcsont anyagok faji megoszlása, NISP (number of identified specimens) és százalékos megjelenítésben. A kis számban előkerült fajok a diagramon (5. kép) nem szerepelnek.

lelőhely	Brodtkorbnese / Steintjønna	Gæččevajnjár'ga (Odner)	Gæččevajnjár'ga 244B (Lie)	Gæččevajnjár'ga 244B (Hambleton & Rowley-Conwy)	šaggušnjár'ga	Stuorrasii'da	Balkatjav'ri
datálás	1000-1300	1200-1400	1400-1450	1400-1450	1550-1650	16. sz.	1780-1830
EMLŐSÖK, %							
rénsszarvas	88.24	45.88	18.10	92.11	4.57	43.71	27.14
szarvasmarha	0.00	0.24	0.55	0.00	0.00	8.61	2.14
juh/kecske	0.51	2.82	1.86	0.25	0.00	26.49	7.14
bálna	0.00	2.12	1.35	0.86	0.21	0.66	0.00
kutya	0.00	0.24	0.05	0.00	0.00	0.66	0.00
macska	0.00	0.24	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
fóka	0.00	10.82	5.47	6.38	0.00	0.00	0.00
rozmár	0.00	0.24	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
nyúl	0.00	0.47	0.10	0.04	0.00	0.00	0.00
egyéb vad	0.21	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
kisemlős	0.00	1.65	0.85	0.20	0.00	0.00	0.00
MADARAK, %							
fajdfélék	0.26	6.35	1.45	0.00	0.00	3.97	0.00
récéfélék	0.03	0.71	0.90	0.00	0.00	1.99	0.00
lúdfélék	0.00	0.00	0.00	0.00	0.42	2.65	1.43
sírályfélék	0.00	0.24	2.36	0.00	0.00	0.66	0.00
alka	0.00	0.00	2.51	0.00	0.42	0.00	0.00
lunda	0.00	0.24	0.15	0.00	0.21	0.00	0.00
északi búvár	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.71
aranylile	0.00	0.24	0.05	0.00	0.00	0.00	0.00
ékfarkú halfarkas	0.00	0.00	0.00	0.00	0.21	0.00	0.00
HALAK, %							
tőkehal félek	0.08	27.53	61.48	0.00	90.85	10.60	59.29
lepényhal félek	0.00	0.00	2.01	0.00	2.08	0.00	0.71
északi menyhal	0.00	0.00	0.45	0.00	1.04	0.00	1.43
kölönte félek	0.00	0.00	0.30	0.00	0.00	0.00	0.00
lazacfélek	8.55	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
egyéb hal	2.13	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
puhatestűek	0.00	0.00	0.00	0.16	0.00	0.00	0.00
Meghatározható összesen	100.00	100	100	100.00	100	100	100

► Az adatok forrásai: Gæččevajnjár'ga: Odner, *The Varanger Sami*, 166-174, 193-194 (Odner és Rolf Lie eredményei); Hambleton és Rowley-Conwy, „*The Medieval Reindeer Economy*,” többi lelőhely: Odner, *The Varanger Sami*, 132-165.

is, miszerint az 1751-es határegyezmény értelmében a számik átjárhattak az egyesült Dánia-Norvégia és Svédország közötti határon a réncsor-dáik terelése közben.⁵⁷ Mindazonáltal a vadren vadászat nem tűnt el teljesen, még a 19. század-ból is adatolható.⁵⁸

Mindezekből kitűnik, hogy ezen a területen a kora újkorban a rénszarvasnak többféle hasznosítása létezett egymás mellett. Mind a nomádok, mind a halászcsaládok használtak kezes állatokat szállításra, ill. vezér- vagy csaliállatnak; a tengerpartiak még mindig vadásztak a vadrénekre; az újonnan feltűnt nomádok pedig félvad csordákat tereltek a nyári, illetve téli legelőkre. Az együttélés kezdetben konfliktusokhoz kellett, hogy vezessen, hiszen a rénekek együtt vándorló pásztorcsaládok már nem vették figyelembe a siidák eredeti határait, és így földhasználati vitákba keveredtek a tengermenti számikkal, ráadásul gyakori volt a pásztorok csordáiba tartozó szarvasok orvvadászata is.⁵⁹ Knut Odner úgy látja, 1700 körülre a rénvadászatnak, tejhasznosításnak és húscélú pásztorkodásnak egy sajátos keveréke alakult ki a Varanger-félszigeten. Emellett a juh/kecske és szarvasmarha tartása és az intenzív halászat alternatív élelemforrást jelentett.⁶⁰ Az állattartás és a halászat szorosan összefüggött: az állati takarmányt gyakran hallal pótolták vagy dúsították fel.⁶¹

Összefoglalás

A középkori és kora újkori ember-rénszarvas kapcsolat a vadászat, a kezes tartás és a pásztorkodás sajátos keveréke. A rénszarvas igazi domesztikációja Fennoskandináviában valószínűleg egészen a késő középkorig nem történt meg, csupán szelídítésről beszélhetünk. A ház körül tartott néhány kezes példány a szállításban nyújtott segítséget, illetve fejésre vagy vadászatnál csaliállatnak használták, miközben a vadrének vadászata általános volt. Ezt a modellt később lassan felváltotta a nagyobb, kontrollált, félvad csordák tartása, kifejezetten hús és prém biztosítására. A réntartásra specializálódott számi csoportok életformája ezután a szarvasok természetes migrációjának megfelelően nomád pásztorkodássá alakult, ez azonban csak egy volt a létező gazdálkodási stratégiák közül. Ennek a folyamatnak számos formája és helyi változata ismert. Az észak-norvégiai Varanger-félszigeten az átmenet

régészetileg és írott forrásokkal is jól dokumentált és kutatott: jelen vannak a középkori rénvadászat emlékei, és a rénhasznosítás különböző formáinak egymás mellett élése a kora újkorban egyértelmű.

Jegyzetek

- ¹ A magyar szakirodalomban elterjedt lapp népnév Skandináviában már nem használatos, helyette a nép saját megnevezését, a számit használják.
- ² Ezt az anyagi kultúrát sokszor etnikumjelzőnek tekintik; lásd Ingrid Sommerseth, „Archaeology and the Debate on the Transition from Reindeer Hunting to Pastoralism,” *Rangifer* 31, no. 1 (2011): 112. Tény, hogy a rénszarvasok tartása a számi lakosság számára volt döntő fontosságú, de nem csak számik tartottak rénszarvast. Ez az egyenes megfeleltetés sokszor társult a skandináv régészetben a számik sztereotip megjelenítésével; bővebben erről lásd Carl-Gösta Ojala, *Sámi Prehistories: The Politics of Archaeology and Identity in Northernmost Europe* (Uppsala: Institutionen för Arkeologi och Antik Historia, Uppsala University, 2009), 71-80.
- ³ Lásd pl. Ørnulv Vorren és Ernst Manker, *Samekulturen. En oversikt* [A számi kultúra. Áttekintés] (Tromsø: Tromsø Museum, 1958), 25-27; Filip Hultblad, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* [Áttérés a nomadizmusról a földművelő településrendre Jokkmokk egyházközségben] (Stockholm: Almqvist och Wiksell-Gebers, 1968), 56-59; Inger Storli, „On the Historiography of Sami Reindeer Pastoralism,” *Acta Borealia* 35, no. 1 (1996): 83-84.
- ⁴ Az utóbbi években régészeti és régészeti állattani szempontból is vizsgálták a számi áldozati lelőhelyeket („sieidi”), erről lásd. Jari Okkonen, „Archaeological Investigations at the Sámi Sacrificial Site of Ukonsaari in Lake Inari,” *Fennoscandia archaeologica* 24 (2007): 29-38.; Tiina Äikäs, Anna-Kaisa Puputti, Milton Núñez, Jouni Aspi, és Jari Okkonen, „Sacred and Profane Livelihood: Animal Bones from Sieidi Sites in Northern Finland,” *Norwegian Archaeological Review*, 42, no. 2 (2009): 109-122.; Anna-Kaisa Salmi, Tiina Äikäs, Markus Fjellström, és Marte Spangen, „Animal Offerings at the Sámi Offering Site of Unna Saiva – Changing Religious Practices and Human-Animal Relationships,” *Journal of Anthropological Archaeology* 40 (2015): 10-22.; Tiina Äikäs és Siiri Tolonen, „Experiencing a Ritual Space – Results of Phosphate Analyses from Four Sámi Offering Places,” *Norwegian Archaeological Review* 46, no. 2 (2016): 134-155.
- ⁵ Vorren és Manker, *Samekulturen*, 31-33.
- ⁶ Lásd pl. Kjell-Åke Aronsson, „Forest Reindeer Herding A.D. 1–1800: An Archaeological and Palaeoecological Study in Northern Sweden,” PhD értekezés (Umeå University, 1991); Inger Storli, „Sami Viking Age Pastoralism – Or the Fur Trade Paradigm Reconsidered,” *Norwegian Archaeological Review* 26, no.1 (1993): 1-20.; Sven-Donald Hedman, *Boplatser och offerplatser: ekonomisk strategi och boplatsmönster bland skogssamer 700–1600 AD* [Lelőhelyek és áldozati helyek: gazdasági stratégia és településszerkezet az erdei számik között, 700–1600] (Umeå: Umeå University, 2003); Ingela Bergman, Lars Liedgren, Lars Östlund és Olle Zackrisson, „Kinship and Settlements: Sami Residence Patterns in the Fennoscandian Alpine Areas around A. D. 1000,” *Arctic Anthropology* 45, no. 1 (2008): 97-110.; Oddmund Andersen, „Reindeer-Herding Cultures in Northern Nordland, Norway: Methods for Documenting Traces of Reindeer Herders in the

Landscape and for Dating Reindeer-Herding Activities,” *Quaternary International* 238, no. 1 (2011): 63-75.

- ⁷ Lásd pl. Ørnulv Vorren, „Samisk bosetning på Nordkalotten, arealdisponering og ressursutnytting i historisk-økologisk belystning” [Számi települések az északi sarkvidéken, területfelosztás és erőforrás-használat történeti-ökológiai megvilágításban], in *Nord-Skandiaviens historia i tvärvetenskaplig belystning: Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistiska Fakulteten vid Umeå Universitet den 7–9 juni 1978*, szerk. Evert Baodou és Karl-Hampus Dahlstedt (Umeå: Umeå Universitet, 1980), 235-261.; Lennart Lundmark, *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule Lappmark* [Adózás, elszegényedés, fejlődés. A számi vadásztársadalom átalakulása a nomád rénpásztorok irányába Lule Lappmarkban] (Lund: Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, 1982); Bjørnar Olsen, „Stability and Change in Saami Band Structure in the Varanger Area of Arctic Norway, AD 1300–1700,” *Norwegian Archaeological Review* 20, no. 2 (1987), 65-80.; Lars Ivar Hansen, *Samisk fångstamfunn og norsk høvdingøkonomi* [Számi vadásztársadalom és norvég fejedelmi gazdálkodás] (Oslo: Novus Forlag, 1990); Inga Maria Mulk, *Sirkas: ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr.f.–1600 e.Kr.* [Sirkas: egy számi vadásztársadalom az átmenet korában, 1–1600] (Umeå: Umeå Universitet, 1994); Inga Maria Mulk, „Bosättningsmönster, vilderensjakt och tamrenskötsel i Lule Lappmark – 100 e.Kr. – 1600 e.Kr.” [Településszerkezet, vadren vadászat és rénpásztorok Lule Lappmarkban, 100–1600], in *Fra villreinjakt til reindrift* szerk., Oddmund Andersen (Drag: Bahko – Árran lulesamisk senter, 2005), 33-59.; Sverre Fjellheim, „Fra fangstbasert til nomadisk reindrift i Rørostrakten” [A vadászat alapú rénhasznosítástól a nomád pásztorkodásig Røros területén], *Rangifer Report* 10 (2005): 21-30.; Thomas Wallerström, „The Sami between East and West in the Middle Ages: An Archaeological Contribution to the History of Reindeer Breeding,” *Acta Borealia* 17, no. 1 (2000): 3-39.; Lars Ivar Hansen és Bjørnar Olsen, *Samenes historie fram til 1750* [A számi története 1750-ig] (Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 2004); Lennart Lundmark, „Reindeer Pastoralism in Sweden 1550-1950,” *Rangifer Report* 12 (2007): 9-16.; Ingrid Sommerseth, „Villreinfangst og tamreindrift i Indre Troms: belyst ved samiske boplasser mellom 650 og 1923” [Vadren vadászat és rénpásztorok belső Tromsban a számi települések fényében, 650 és 1923 között], PhD értekezés (Universitetet i Tromsø, 2009); Sommerseth, „Archaeology and the Debate.”
- ⁸ Egy haplotípus-változás megerősíteni látszik az elképzelést a késő középkori számi paradigmaváltásról: a 16–17. században Észak-Norvégia területén új, Skandináviában nem őshonos rénszarvasállomány jelent meg. Gro Bjørnstad, Oystein Flagstad, Anne Karin Hufthammer és Knut H. Røed, „Ancient DNA Reveals a Major Genetic Change during the Transition from Hunting Economy to Reindeer Husbandry in Northern Scandinavia,” *Journal of Archaeological Science* 39 (2012): 102-108.; Knut H. Røed, Ivar Bjørklund és Bjørnar J. Olsen, „From Wild to Domestic Reindeer – Genetic Evidence of a Non-Native Origin of Reindeer Pastoralism in Northern Fennoscandia,” *Journal of Archaeological Science: Reports* 19 (2018): 279-286.
- ⁹ Tim Ingold, „Reindeer Economies and the Origins of Pastoralism,” *Anthropology Today* 2, no. 4 (1986): 10; Sommerseth, „Archaeology and the Debate,” 115.
- ¹⁰ Tim Ingold, *Hunters, Pastoralists and Ranchers* (Cambridge University Press, 1980), 97-98, Knut Odner, *The Varanger Saami. Habitation and Economy, AD 1200–1900* (Oslo: Scandinavian University Press, 1992), 32.; Røed et al., „Genetic Analyses,” 1850.

- ¹¹ A szakirodalomban a vita részben arról is szól, mit nevezünk domesztikációnak ill. pásztorkodásnak. Ezekre az elvi kérdésekre itt helyhiány miatt nem tudunk kitérni.
- ¹² Az 1605-ös svéd rénszarvas-összeírás szerint az észak-svédországi Västerbotten megyében 5–27 rénszarvas volt egy-egy család birtokában; 1602-es adatok szerint a 35–40 állatot birtokló családok különösen gazdagnak számítottak, lásd Robert P. Wheelersburg, „Uma Saami Native Harvest Data Derived from Royal Swedish Taxation Records 1557–1614,” *Arctic* 44, no. 4 (1991): 342. Knut Odner viszont még mindig csak hat-hét állatra becsüli az egy háztartásnál tartott kezes réneket 1700 körül a Varanger-félszigeten élő, rénvadászattal még mindig intenzíven foglalkozó számiak között, lásd Odner, *The Varanger Sami*, 32.
- ¹³ Hultblad, *Övergång från nomadism*, 60.
- ¹⁴ Egy ekkora csorda évi 40–50 állat levágását tette lehetővé, ugyanekkor tejtermelés szempontjából nem használhatták ki a nyáj teljes potenciálját, mivel 60–70 réntehen napi fejése meghaladta egy család lehetőségeit. Lundmark, *Uppbörd, utarmning, utveckling*, 153-158.
- ¹⁵ Ivar Bjørklund, „Domestication, Reindeer Husbandry and the Development of Sámi Pastoralism,” *Acta Borealia* 30, no. 2 (2013): 181-182.
- ¹⁶ Lars Ivar Hansen vizsgálatai alapján pl. a mai Troms megye déli részén jól végigkövethető a nyájlétszámok alakulása. 1605-ben még kevés állat van sok tulajdonos kezén. A 18. század közepére már 30–40 állat az átlag létszám, és elkezdődik az állomány koncentrálódása néhány, 100–150 állatot tartó család kezében. Lars Ivar Hansen, „Specialisert reindrift eller kombinasjonsnæring? Reinholdet i Sør-Troms på 1600- og 1700-tallet,” in Andersen, szerk., *Fra villreinjakt til reindrift*, 172-173.
- ¹⁷ Sven-Donald Hedman és Bjørnar Olsen, „Transition and Order: A Study of Sámi Rectangular Hearths in Pásvik, Arctic Norway,” *Fennoscandia archaeologica* 26 (2009): 3-22.; Sven-Donald Hedman, Bjørnar Olsen és Maria Vretemark, „Hunters, Herders and Hearths: Interpreting New Results from Hearth Row Sites in Pásvik, Arctic Norway,” *Rangifer* 35, no. 1 (2015): 1-24.
- ¹⁸ Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 208-209.; Lars Ivar Hansen és Bjørnar Olsen, *Hunters in Transition: An Outline of Early Sámi History* (Leiden – Boston: Brill, 2014), 200-201.; Ingold, *Hunters, Pastoralists, and Ranchers*, 152-176. Inga Maria Mulk szerint a prémkereskedelem révén felhalmozott gazdagságot jelző presztízstárgyak áldozati felajánlása az egalitárius közösségek önszabályozásaként is értelmezhető, amellyel a társadalmi differenciálódást próbálták ellensúlyozni; Inga Maria Mulk, „The Role of the Sámi in Fur Trading during the Late Iron Age and Nordic Medieval Period in the Light of the Sámi Sacrificial Sites in Lapland, Northern Sweden,” *Acta Borealia* 35, no. 1 (1996), 47-80.
- ¹⁹ A számi társadalom belső átalakulása lehetett akár inkább ok is, mint okozat: a vadászó közösségekben is az elit szervezte a vadászatosokat, és a karámok, csapdák birtoklása révén már az átmenet előtt kialakulhattak a helyi társadalmi hierarchiák; lásd Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 212-214.; Hansen és Olsen, *Hunters in Transition*, 203-206.
- ²⁰ A Norvégiában 1349–51-ben pusztító pestisjárvány és a rossz mezőgazdasági évek miatti élelmiszerhiány az ország lakosságának több mint felét elpusztította; ez komoly hatással kellett, hogy legyen a számiakra is, bár erről források hiányában keveset tudunk. A demográfiai katasztrófáról újabban lásd Ole J. Benedictow, *The Black Death and Later Plague Epidemics in the Scandinavian Countries: Perspectives and Controversies* (Warsaw: De Gruyter Open, 2016), 151–158. Ekkor tűnik el az ún. stallo lelőhelyek nagy része, illetve a fémbe gazdag, nagy számi áldozati helyek

- is ekkor vannak utoljára használatban; lásd Inger Zachrisson, „De samiska metalldepåerna 1000–1350 i ljust av fyndet från Mörräsket, Lappland” [A számi fémleletek 1000–1350 között, a lappföldi Mörräsket leleteinek fényében], PhD értekezés (Umeå Universitet, 1984), 96., idézi Sommerseth, „Archaeology and the Debate”, 122.
- ²¹ Ojala, *Sámi Prehistories*, 89.; Hansen és Olsen, *Hunters in Transition*, 143–144.
- ²² Svéd és finn kereskedők, akik a svéd koronától kizárólagos jogot kaptak az északi területek termékeire és a számi adóztatására.
- ²³ Az 1100-as évektől kezdve az északi források megemlékeznek a prémkereskedelmen meggazdagodott számi elitről. A kolonizáció, adóztatás, kereskedelmi integráció és a keresztény missziók ellenére a számi kulturális különállása megmaradt. Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 125–131.
- ²⁴ A számi nem tartottak lovat, a közlekedéshez és szállításhoz csak réneket használtak.
- ²⁵ Bjørklund, „Domestication,” 184–185.
- ²⁶ Ingold, *Hunters, Pastoralists, and Ranchers*, 78–79. A vállalkozás sikerességét alapvetően befolyásolta a környezet, a hótakaró minősége, a verseny a legelőért, a ragadozók és a járványok. A 18–19. század fordulójáról tanulságos adatok állnak rendelkezésünkre a természeti katasztrófák következményeiről. A svédországi Lule lappmark területén 1785–86 telén fagyott hó zárta el a növényeket az állatok elől, éhínséget és meddőséget okozva az állományban. Az élelmet kereső rénszarvasok gyakran elkóboroltak és ellopták őket. A vemhesülő nőstények száma drámaian lecsökkent, sok borjú halva született, emiatt a tejhozam is erősen visszaesett. 1796-ban, majd 1813–16-ban hasonló problémát okozott a hó, illetve a legyengült állatokat pusztító ragadozók. 1830–37-ben a túlszaporodott lemmingek károsították a nyári legelőket, a téli legelőket pedig erdőtüz pusztította. A legyengült állományban rendszeresen felütötték fejüket a járványok. Ezek a katasztrófák több tízezer állat pusztulását okozták. Roger Kvist, „Saami Reindeer Pastoralism as an Indigenous Resource Management System – The Case of Tuorpon and Sirkas, 1760–1860,” *Arctic Anthropology* 28, no. 2 (1991): 124, 126. 4. kép.
- ²⁷ Bjørklund, „Domestication,” 183.
- ²⁸ Ørnulv Vorren és Ernst Manker, *Villreinfangst ved Golleværre. Samiske fangstanlegg for villrein*, vol. 1 [Vadrén vadászat Golleværriben: Számi rénvadász infrastruktúra] (Tromsø: Tromsø Museum, 1953); Ørnulv Vorren, *Villreinfangst i Varanger fram til 1600–1700 årene* [Vadrén vadászat Varangerben az 1600–1770-as évekig] (Tromsø: Nordkalott Forlaget, 1998); Bjørnar Olsen, „Stability and Change in Saami Band Structure in the Varanger Area of Arctic Norway, AD 1300–1700,” *Norwegian Archaeological Review* 20, no. 2 (1987): 65–80.; Odner, *The Varanger Sami*; Ellen Hambleton és Peter Rowley-Conwy, „The Medieval Reindeer Economy at Gæccevaj’njar’ga 244 B in the Varanger Fjord, North Norway,” *Norwegian Archaeological Review* 30, no. 1 (1997): 55–70.; Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 185–190.; Hansen és Olsen, *Hunters in Transition*, 174–180.
- ²⁹ Kjersti Schanche, „Varangersamene før 1600: Bosettingstruktur og økonomisk basis i Varangersidaen i siste del av middelalderen,” [A varangeri számi 1600 előtt: településszerkezet és gazdasági bázis a Varanger sídjában a középkor végén], in Andersen, szerk., *Fra villreinjakt til reindrift*, 69.
- ³⁰ Elin Myrvoll, Alma Thuestad és I. M. Holm-Olsen, „Wild Reindeer Hunting in Arctic Norway: Landscape, Reindeer Migration Patterns and the Distribution of Hunting Pits in Finnmark,” *Fennoscandia Archaeologica* 28 (2011): 14.
- ³¹ A két közösség különálló maradt, a 17–18. század fordulóján is jól elkülöníthető a forrásokban. Alf Ragnar Nielssen, „Economic Adaptation among the Coast Sami Population in Finnmark, c. 1700,” *Acta Borealia* 3, no. 1 (1986): 24–25.
- ³² Ojala, *Sámi Prehistories*, 89–90.; Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 263–265.; Odner, *The Varanger Sami*, 208.
- ³³ Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 241.; Lars Ivar Hansen, „Trade and Markets in Northern Fenno-Scandinavia, A.D. 1550–1750,” *Acta Borealia* 1, no. 2 (1984): 59–62.; Knut Odner, „Trade, Tribute and Household Responses: The Archaeological Excavations at Geahčeváinjárga 244 B in the Varanger Fjord, North Norway,” *Acta Borealia* 18, no. 1 (2001): 40.
- ³⁴ A lelőhelyek többféle néven, norvégul és számi nyelven is szerepelnek a szakirodalomban, ráadásul többféle átírással. Itt a számi neveket használtam.
- ³⁵ Vorren, *Villreinfangst i Varanger*, 134–145.
- ³⁶ Vorren, *Villreinfangst i Varanger*, 62.
- ³⁷ Myrvoll et al., „Wild Reindeer Hunting,” 3–17.; Vorren és Manker, *Villreinfangst ved Golleværre*, 14–15.
- ³⁸ Schanche, „Varangersamene,” 70–71.
- ³⁹ Jens Storm Munch és Gerd Stamsø Munch, „Utgravningene på boplassen på Gålleværri” [Ásatások Gålleværri településén], in Vorren, *Villreinfangst i Varanger*, 106, 119–120, 132.
- ⁴⁰ A grafikonon a kis számban előforduló egyéb fajok (pl. kutya, macska) a könnyebb áttekinthetőség érdekében nem szerepelnek, a teljes leletanyag részletezéséhez lásd az 1. táblázatot.
- ⁴¹ Az 1984-es archeozoológiai jelentés eredményeit publikálta Odner, *The Varanger Saami*, 193–194. Az eltérések adódhatnak tafonómiai tényezőkből is.
- ⁴² Odner, „Trade, Tribute and Household Responses,” 42.
- ⁴³ Hambleton és Rowley-Conwy, „The Medieval Reindeer Economy,” Odner, „Trade, Tribute and Household Responses,” 26.
- ⁴⁴ Odner, „Trade, Tribute and Household Responses,” 27, 39.
- ⁴⁵ Odner, *The Varanger Saami*, 28–29.
- ⁴⁶ Vorren, „Samisk bosetning,” 250–251.
- ⁴⁷ Hambleton és Rowley-Conwy, „The Medieval Reindeer Economy,” 67.; Myrvoll et al., „Wild Reindeer Hunting,” 7–8.
- ⁴⁸ Nielssen, „Economic Adaptation,” 28.
- ⁴⁹ Andersen, „Reindeer-Herding Cultures,” 67.
- ⁵⁰ Lars Ivar Hansen, „Sami Fisheries in the Pre-modern Era: Household Sustenance and Market Relations,” *Acta Borealia* 23, no. 1 (2006), 57.
- ⁵¹ Thomas von Westen norvég misszionárius 17. század eleji beszámolóí alapján. Vorren, „Samisk bosetning,” 255. 11. kép; Hansen és Olsen, *Hunters in Transition*, 254. 50. kép; Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 258. 57. kép.
- ⁵² Nem minden finnmarki számi család tartott réneket: Finnmark megye nyugati részén, Rognsundben például egyáltalán nem volt jellemző a réntartás. A szarvasmarha- és juhtartás az egész megyében általános volt, még ha csak kis méretekben is. Alf Ragnar Nielssen, „Animal Husbandry among the Norwegian Population in Finnmark, c. 1685–1705,” *Acta Borealia* 1, no. 2 (1984): 86–88.
- ⁵³ Nielssen, „Economic Adaptation,” 31. 6. tábla.
- ⁵⁴ Nielssen, „Economic Adaptation,” 31–32.
- ⁵⁵ Bjørnar Olsen, Stabilitet og endring: produksjon og samfunn i Varanger 800 f.Kr – 1700 e.Kr [Stabilitás és változás: termelés és társadalom Varangerben, i. sz. 800–1700], MA szakdolgozat (Universitetet i Tromsø, 1984), 230–231.
- ⁵⁶ Einar Niemi, *Vadsøs historie*. Bind 1. *Fra øyvær til kjøpstad (inntil 1833)* [Vadsø története. 1. kötet. Szigetcsoporttól kereskedővárosig (1833-ig)] (Vadsø: Vadsø kommune, 1983), 301., idézi Nielssen, „Economic Adaptation,” 26.
- ⁵⁷ Hansen és Olsen, *Hunters in Transition*, 269–270.
- ⁵⁸ Schanche, „Varangersamene,” 70.
- ⁵⁹ Nielssen, „Economic Adaptation,” 26.
- ⁶⁰ Odner, *The Varanger Saami*, 32–35.
- ⁶¹ Nielssen, „Animal Husbandry,” 90.